

NİTQIN KOMMUNIKATİV KEYFİYYƏTLƏRİ

Qloballaşma şəraitində yüksək ünsiyyət standartları həyatın müxtəlif sahələrində uğurlu qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Həmin standartlar nitqdə bir sıra kommunikativ keyfiyyətlərin olmasını tələb kimi qarşıya qoyur. Bu kommunikativ keyfiyyətlər şəxsi və peşəkar münasibətləri yaxşılaşdırır, anlaşılmaqlıq və münaqişə riskini azaldır. Peşəkar sahədə nitqin kommunikativ keyfiyyətləri məqsədə çatmaq və effektiv informasiya mübadiləsi üçün bir vasitəyə çevirilir. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri yalnız informasiya ötürmür, onlar həm də müəyyən emosionalı oyatmağa və həmsöhbətlərin davranışına təsir etməyə kömək edir.

Qədim Yunan və Roma natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələri Diogen və Dmitri nitqin kommunikativ keyfiyyətlərini təmizlik, aydınlıq, yığcamlıq, məqsədəuyğunluq və gözəllik olaraq müəyyənləşdirmişdilər. Ancaq sonralar bu sahədə aparılan çoxsaylı elmi tədqiqatların nəticəsində mədəni nitqin keyfiyyətlərinə verilən tələblərin sayının artmasına səbəb oldu.

Nitqin təmizliyi cəmiyyətdə qəbul edilmiş etik danışmaq normalarına əməl edilməsi və leksik nomaların gözlənilməsinə əsaslanan keyfiyyətdir. Nitqin təmizliyi nəyinki insanın nitq mədəniyyətinin, bütövlükdə insanın təhsili, tərbiyyəsi və mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Nitqin təmizliyinin pozulması nitqin qeyri-ədəbi dil elementləri ilə çirklənməsinə, arzuolunmaz nitq bacarıqlarının formalaşmasına, eləcə də nitqin yoxsulluğuna səbəb olur. Dilin təmizliyinin qorunması üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır: 1. Nitqdə dialekt, yerli şivələrə məxsus danışmaq tərzinə yol verilməməlidir. Hər bir mədəni insan nitqində ədəbi dildən istifadə etməlidir. Nitqdə ciji (ana), becid (tez), qəlbi (uca), cəviz (qoz), məhrəbə (dəsmal), cıqqan (bir az) və s. kimi dialektizmlərdən istifadə olunması nitqi korlayır, danışan şəxs haqqında mənfi rəy formalaşdırır. 2. Nitqdə əcnəbi sözlərdən (varvarizmlərdən) istifadə olunmamalıdır. Bəzən bir əşyanın dilimizdə adı olduğu halda lüzumsuz yerə o, əcnəbi sözlərlə (varvarizmlərlə) adlandırılır. Məsələn: adres (ünvan), slesar (çilingər), remont (təmir), kırıxa (dam), znaçit (dəməli), ful (ələ) və s. 3. Nitqdə tüfeyli sözlərlə bağlı qusurlara yol verilməməlidir. Söz ehtiyatı kasıb olan bəzi insanlar fikirlərini ifadə edərkən zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkir. Bu səbəblə nitqində yersiz fasilələrə yol verir, e..., umm... kimi səslərdən, deməli, elə bil ki, türkən məsəli, şeydi, zaddı, adı nədir, adı nən de və s. kimi sözlərdən lüzumsuz şəkildə istifadə edir. Bu sözlər heç bir informativ yük daşmır. Onlar sadəcə danışanın nitqini korlayır, dinləyicinin söyləndən fikri qavramasını çətinləşdirir, diqqəti yayındırır. 4. Nitqdə jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır. 5. Nitqdə təhqiramiz, qeyri-etik, vulqar xarakterli söz və ifadələrdən, qarğışlardan (heyvərə, heyvan, kəllən haqqı, hırıldamaq, tıxmaq, xoruzlanmaq, qatıqlamaq və s.) istifadə edilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirməklə yanaşı, dinləyicidə nitqin sahibinin mədəni səviyyəsinin aşağı olması fikrini formalaşdırır.

Nitqin düzgün anlaşılması üçün vacib olan kommunikativ keyfiyyətlərdən biri də nitqin aydınlığıdır. "Nitqin aydınlığı onun qavranılması imkanları əsasında yaranan nitq xüsusiyyətidir. Adesat tərəfindən asanlıqla qəbul olunan nitqə aydın nitq deyilir" (6, 98). Qədim Yunan filosofu Aristotel deyirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çatma bilməmişdir.

Nitqin aydın olması üçün natiq danışacağı mövzuya dərindən bələd olmalı, həmin mövzunu şərh edərkən dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək fikrini sadə, aydın cümlələrlə, faktlara, dəlillərə əsaslanaraq ifadə etməlidir. Qədim yunan filosofu Skilef demişdir: Özün üçün əlverişli tərzdə deyil, dinləyicinin qavraması üçün əlverişli şəkildə danış".

Natiq nitqi aydın etmək üçün müxtəlif illüstrasiyalar, cədvəllər, sxemlər, nümunələr, jestlərdən istifadə edə bilər.

Nitqin aydınlığını pozan səbəblərdən biri də mətnə qüsurlu və uzun cümlələrdən istifadə olunması, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmamasıdır. Məsələn, Bizim məqədimiz humanitar yardım göstərmək, kömək etməkdir, əlbəttə, məqsədimiz insanları zəhrələmək deyil. (Asan radionun feysbuk səhifəsi). Başımıza gətirilən ermənilər tərəfindən vəhşilikləri saymaqla qurtamaz.

Leksika sahəsində terminlər, dialektizmlər, jarqonlar, köhnəlmiş sözlər və neologizmlərdən və s. istifadə edərkən ehtiyatlı olmalı və adresantın səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Əgər lazım gələrsə, aydın olmayan sözlərin mənasını izah edilməlidir.

"Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdəndir" (1, 34). Şifahi nitqdə yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı intonasiya, məntiqi vurğu, diksiya, nitqin tempi, fasilə, jest, mimika və s. hesabına, yazılı nitqdə isə mətnə punktuasiyadan istifadə etməklə, məntiqi vurğulu sözü cümlənin xəbərindən əvvəle yazmaq və s. vasitələrlə fikrin aydın başa düşülməsinə nail olmaq olar.

Aydınlıq həm də fikrin sadə və yığcam çatdırılması hesabına başa gəlir. Nitqin sadəliyi onun təbiiyyətidir. L.N.Tolstoy demişdir ki, həddindən artıq bəzədilmiş süni ifadələrdə məzmun boşluğu gizlənir. Nitqin sadəliyi onun aydın, anlaşılqlı olması, dinləyici (oxucu) tərəfindən asanlıqla qavranılmasıdır. Boş söz yığını, eyni fikrin müxtəlif formada ifadə olunması, yersiz şəkildə ağır terminologiyadan, mənası çətin anlaşılacaq söz və ifadələrdən, həddindən

⁵² Bakı Dövlət Universiteti

artıq uzun və mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdən və s. istifadə nitqin sadəliyini, yığcamlığını, eyni zamanda aydınlığını pozur.

"Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında anlaşılmamalıdır. Nətiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşıqlı olsun (1, 52). Sadəlik kommunikativ keyfiyyət kimi dil vasitələrindən məharətlə istifadə edərək ən mürəkkəb fikirləri sadə, anlaşıqlı şəkildə ifadə etmək bacarığıdır. Bu, müxtəlif cümlə konstruksiyalarından, məqamına uyğun, omonim, sinonim, antonim, frazeologizmlərdən, müxtəlif faktlardan, nümunələrdən və s. istifadə etməkdir.

Nitqin yığcamlığı (lakonikliyi) fikri ən az sözlə ifadə etmək bacarığıdır. Nitqin bu keyfiyyəti ifadənin dəqiqliyi kimi, müəllifə asan başa gəlir: "... Dəqiq sözləri tapmaq və az sözlə, çox şey demək olduqca çətin, necə deyirlər, cümlədə sözlərin yeri dar, düşüncələrin yeri geniş olmalıdır (7, 240). Nitqin yığcamlığının əsas prinsipi cümlədə sözlərin sayının mümkün qədər az, maksimum 12-13 sözdən ibarət olması, əvvəllər deyilənlərin təkrarlanmaması və onsuz da hər kəsə aydın olanın izah edilməməsidir.

Pleonazm və tautologiya nitqdə geniş yayılmış nitq artıqlığıdır. Düzdür, bəzən bədii üslubda qəsdən bu vasitələrdən qüvvətli üslubi fiqur kimi istifadə olunur. Məsələn: Sevgi sevən mərd olar, Sevməyən namərd olar (M.Rahim).

Ancaq bu sözlərin nitqdə bilməyərək işlənməsi isə nitq qüsuru sayılır. Pleonazm bir neçə cür özünü göstərir:

1. Adı çəkilmiş əşyaların başqa sözlərlə təkrarlanması (Mən qarderobumu yeni geyimlərlə təzələdim. İlk öncə bunu demək istəyirəm ki,..., Başımıza gələn müsibətlərin yenidən təkrarlanmaması üçün tarixi unutmamalıyıq).

2. Aydın olanın zərurət olmadan izah edilməsi (O mənim bacımdır, mənim onun bacısı, Gözümle görüb, qulağımla eşitmişəm).

3. Cümlədə bir sözün eyni mənanı verən (ilk dəfə debüt edən, gələcək perspektivdə, qeyri-adi fenomen və s.) alınma sözlə birləşməsi.

Nitqin yığcamlıq prinsipini pozan vasitələrdən biri də pleonazmın bir növü olan tautologiyadır. Tautologiya eyniköklü sözlərin təkrarlanmasıdır (sual soruşmaq, seçici namizədi seçdi, alışqanı alışdırdı, sevgi sevən, və s.). Lakin eyniköklü sözlərin təkrarlanmasına həmişə üslubi səhv kimi baxılmamalıdır. Bir çox hallarda eyniköklü sözləri onların sinonimləri ilə əvəz edə bilsək də, bəzi hallarda eyniköklü sözlər cümlədə müvafiq mənalara yeganə daşıyıcı olduğundan onları sinonimlərlə əvəz etmək mümkün olmur. Məsələn, piyada keçidini keçmək, ifadəni ifadə etmək.

Nitqin lakonikliyinə pozulmasında diqqət çəkən məsələlərdən biri də nitqdə həcmcə böyük cümlələrin işlənməsidir. Belə cümlələr nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə və ya oxucuya çatmasını çətinləşdirir. Məsələn, Yazı işi köçürülmüşdür, köçürən köçürtdüyünü inkar etmir, köçürtməyə icazə verən də yazı işinin köçürülməsinin onun razılığı ilə olduğunu təsdiq edib. Eyni sözün yersiz təkrarı ilə dolaşq şəkildə qurulmuş bu cümləni iştirak edən şəxslərin adını əlavə etməklə daha anlaşıqlı formaya salmaq olar: Akif inkar etmir ki, yazı işini Turalın razılığı ilə ondan köçürdü.

Çox vaxt elmi üslubda yazılmış məqalələrdə bir səhifəyə yaxın yer tutan cümləyə rast gəlirik. Təbii ki, anlamaq üçün bu cür cümlələri dönə-dönə oxumaq məcburiyyətində qalırıq. Fikrimizcə, həmin cümlədəki fikir məzmununa xələl gətirmədən artıq söz və ifadələrdən təmizlənmiş şəkildə bir necə cümlədə təqdim olunarsa fikir daha anlaşıqlı olar.

Nitqin kommunikativ keyfiyyətlərindən biri də nitqin məntiqliliyi. Nitqin bu keyfiyyəti düzgün düşünmək, düşüncələri düzgün ötürmək və bununla da dinləyicilərdə (oxucularda) planlı reaksiyaya oyatmaq bacarığını, dil və təfəkkürün əlaqəsini əks etdirir. Nitqin məntiqliliyinə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən məntiq qanunlarına əməl etmək lazımdır, çünki məntiq qanunları mülahizə (düşünmə) prosesində düşüncələrin məntiqliliyini təmin edir.

Eyniyyət qanunu. Fikri ifadə edərkən düşüncənin predmeti bütün ifadə boyu dəyişməz qalmalıdır. "Samir imtahanından 50 bal alıb. Samir imtahanından kəsilib". Söhbət yalnız eyni Samir və eyni imtahanından gedərsə, mülahizələr eyniləşir. Akif idmanla məşğul olmağı sevmir, onun anası həkimdir. Bundan əlavə o çox gözəl gitara çalır. Bu kiçik mətndə üç ayrı fikir (Akifin idmanı sevməməsi, anasının peşəsi, gitara çalmaq bacarığının olması) məntiqi uyğunsuzluq təəssüratı yaradır və beləliklə məntiqin eyniyyət qanunu pozulur.

Ziddiyyətsizlik qanunu. Bir şey haqqında eyni zamanda bir-birinə əks fikir yürütmək ziddiyyətsizlik qanununu pozur. Mənim bacım yoxdur. Mənim bacım beş yaş məndən kiçikdir. Buradakı fikirlərdən yalnız biri doğrudur.

Üçüncü istisna qanunu. Bir-birinə zidd olan iki fikir arasında eyni münasibətdə olan üçüncü fikir ola bilməz. İki ziddiyyətli mülahizə eyni vaxtda yalan ola bilməz, onlardan biri həqiqət olmalıdır. Məsələn: Mehman sərbəst işi yerinə yetirib və Mehman sərbəst işi yerinə yetirməyib. Əgər söhbət eyni insandan gedirsə, bu mülahizələr bir-birinə ziddir, deməli, üçüncünün istisna qanununa görə onlardan biri həqiqətdir.

Kafi əsas qanunu. Hər bir fikir həqiqi ifadə ilə əsaslandırılmalı, həqiqəti şübhəsiz olan digər fikirlərlə sübut olunmalıdır. Məsələn, Bu yaxınlarda yağış yağıb. Əgər siz yolda yalnız nəm asfalt əsasında belə fikir yürüdürsünüzsə, sizin fikriniz kifayət qədər əsaslı deyil, çünki yolun nəmliyi yaxınlıqda su kəmərinin partlaması səbəbindən də ola bilər. Əgər evlərin damları, ağacların yarpaqları və s. nəmdirsə bu sizin fikrinizin üçün kifayət qədər əsas ola bilər.

Nitqin məntiqliliyi iki səviyyədə özünü göstərir: məzmun və anlayış məntiqliliyi

Məzmunun məntiqiliyi məndəki mənə əlaqələrinin həqiqətdə əşya və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərə uyğunluğudur. Məzmun məntiqiliyi inandırıcı düşünmək bacarığı ilə bağlıdır.

Anlayış məntiqiliyi mətnin hissələri arasında dil vasitələri ilə mənə əlaqələrinin düzgün ifadə edilməsi, düşüncələrin dil və nitq vasitələri ilə nitqdə düzgün əks etdirilməsidir. Məsələn: Amerikadakı seçkiləri milyonlarla ölkə izlədi (dünya xəritəsində ümumilikdə 200-ə yaxın ölkə göstərilir). Bu cümlədə “ölkə” sözünün yerinə “insan” sözü işlənməlidir.

Nitqin məntiqiliyi, nitq mədəniyyətinin ən vacib keyfiyyəti kimi, məntiq qanunlarına riayət edilməsi, söz və ifadələrin dəqiq istifadə olunması və məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş mətnlə əlaqədardır.

Nitqin məntiqiliyini dəyərləndirərkən xüsusilə sözlərin birləşməsindən yaranan sintaktik bütövü nəzərə almaq lazımdır. Məntiqiliyə nail olmaq üçün nəinki bir cümlədə, eyni zamanda bütün mətdə mənə ziddiyyəti olmamalıdır. Əgər nitqin dəqiqliyi dilin leksik səviyyəsi ilə əlaqəlidirsə, məntiqilik mətnin sintaktik təşkili ilə bağlıdır.

Nitqin ifadəliliyi - düşüncələrini və hissələrini aydın, inandırıcı və eyni zamanda təsirli ifadə etmək bacarığıdır. İfadəlilik geniş anlayışdır. İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün yarusları-fonetika (səslərin ritmik təkrarı, intonasiya, vurğu və s.), leksika (omonim, sinonim, antonim, frazeoloji birləşmələr, leksik təkrarlar, məcazlar və s.) və qrammatika (sintaktik üslubi fiqurlar, ritorik sual, ellipsis hadisəsi, bədii xitab, sintaktik paralelizm, qeyri-normativ cümlə konstruksiyaları və s.) iştirak edir. İfadəli nitqin yaranmasında bədən dilinin, mimika və jestlərin rolu danılmazdır. Bu cür nitq insanların qəlbinə, ruhuna nüfuz edir, onları öz təsiri altında saxlayır. İfadəli şifahi nitqdən sou-proqramlarda, bədii gecərdə, yubileylərdə və s. tədbirlərdə istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001
3. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2005
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Bakı Universiteti, 1999
5. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Издательство ИКАР, 2009, 448 с.
6. Головин, Борис Николаевич. Основы культуры речи : [Учеб. для вузов по спец. "Рус. яз. и лит."] / Б. Н. Головин. - 2-е изд., испр. - Москва : Высш. шк., 1988. - 319с
7. Ефремов В.А. Логичность речи и логические ошибки. //Русский язык в школе-научный журнал. Санкт-Петербург. 2012. ст 82
8. Леонтев А.А. Основы речевой деятельности. М., Издательство «Наука», 1974 - 368 с.
9. <https://studfile.net>
10. <https://kayzen>
11. <https://az.wikipedia.org>

Açar sözləri: nitq, natiq, məntiqilik, yığcamlıq, aydınlıq, kommunikativ, keyfiyyət

Ключевые слова: Речь, оратор, логичность, лаконичность, ясность, коммуникативный, качество

Keywords: Speech, orator, logic, communicative, clarity, quality, brevity

Резюме

В статье рассказывается о коммуникативных качествах речи, которые являются важным средством достижения целей в профессиональной сфере и эффективного обмена информацией. Отмечается, что коммуникативные качества речи не только передают информацию, но и помогают пробуждать определённые эмоции и влиять на поведение собеседников. В статье широко анализируется роль таких качеств речи, как ясность, чистота, логичность и выразительность, их значение обосновывается с помощью примеров.

Summary

The article discusses the communicative qualities of speech, which serve as important tools for achieving goals in the professional sphere and ensuring effective information exchange. It is noted that the communicative qualities of speech not only convey information but also help to evoke certain emotions and influence the behavior of interlocutors. The article extensively analyzes the roles of such speech qualities as clarity, purity, logic, and expressiveness, supporting their significance with examples.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva